

АРХІТЕКТУРНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920 – 1939 рр.)

У статті розглядається міське середовище та його вплив на формування міської культури в Українській Радянській Республіці.

Ключові слова: місто, міське населення, архітектура, ландшафт, трансформація, міське середовище.

Міське середовище визначає структуру побуту сучасного городянина, формує міський спосіб життя. Однак міський ландшафт в сучасній історіографії не завжди береться до уваги істориками та етнографами. Хоча польові дослідження соціологів вкотре підтверджують, що городянин вибудовує своє перебування у місті прив'язуючись до певних ділянок міської території або певних елементів планувальної структури¹.

Отже антропологія міста передбачає детальне вивчення й предметно-просторового середовища через призму його сприйняття самими мешканцями. Архітектурне обличчя українських міст було предметом дослідження багатьох талановитих архітекторів радянської доби². Однак на сучасному етапі місто вже розглядається, в першу чергу, у якості полігону для змагання різних ідентичностей³. В найновіших дослідженнях, наприклад у праці львівського дослідника Б.Посацького, відображено вплив забудови на формування міського способу життя⁴.

Українські міста початку ХХ ст. розвивалися своїм особливим шляхом. У зв'язку з тим, що будівельна гарячка в містах України розпочалася трохи пізніше від інших регіонів СРСР, типовий міський ландшафт відрізнявся від міст не тільки Західної Європи або США, але й великих міст Російської імперії. Наприклад, збудовані у другій половині ХІХ ст. житлові будинки Харкова зберігали дрібний масштаб архітектурного членування, дрібність будинкових деталей, що надавало забудові провінційного обличчя⁵. На відміну від європейських міст, де вулиці мали суцільний фасад, у містах України зберігалися широкі незабудовані простори, площі, проїзди тощо. Будівлі часто знаходилися на віддалі від магістралей. Територія між будинком та вулицею відгороджувалася, засаджувалася деревами та кущами. Між домоволодіннями часто зберігалися хаотичні розриви – пустирі, садки балки тощо. Часто міський пейзаж міг зберігати багато сільських рис.

Внаслідок цього людина почувалася в українських містах інакше ніж в Москві або в інших мегаполісах. Навіть у великих українських містах із населенням понад 100 тис. ритм життя був цілком провінційним. Городяни віддавали перевагу більш розміреному, спокійному стилю життя на старосвітській манер. Багато сучасників відзначали цю особливість українських міст. Наприклад, академік ВУАН О.Малиновський згадував про свій переїзд до Києва так: "Москва – величезне місто, столиця всього Радянського Союзу, життя у Москві вирує і це назовні проявляється у вуличному шумі і надзвичайно пошвавленні вуличного руху. На багатолюдних вулицях і площах завжди переповнені численні трамваї, шалено мчать автомобілі, автобуси, вантажівки, мотоциклісти, візники, ломові і легкові, на тротуарах – безліч перехожих, вуличних торговців, черги біля магазинів... У Києві ми оселилися на дуже тихій вулиці, водночас і поблизу багатолюдних вулиць... та й на цих людних вулицях, порівняно з Москвою, мир і спокій. Немає потреби раз у раз оглядатися на всі боки, щоб не бути роздавленим"⁶. Незважаючи на розмаїття технічних досягнень, як пише відомий фахівець з історії архітектури В.Чепелик, міське життя в Україні мало інший темп, зберігало традиції якщо не ХУІІ, то ХІХ ст.⁷. Українські дослідники вважали, що у великих містах України не

існувало специфічних, притаманних для великих міст Заходу, збудників психічної патології⁸.

Українські міста у масі своїй залишалися малоповерховими. Експерименти із висотного будівництва в Україні розпочалися пізніше ніж в країнах Європи або США. Наприклад, у Києві в 1901 р. збудували лише 3 п'ятиповерхових будинків, а в 1911 р. вже – 45⁹. "Будівельна гарячка" початку ХХ ст. прийшла в українські міста занадто пізно і її результати так і не змогли суттєво відобразитися на архітектурному обличчі урбанізованого середовища.

У Києві в 1912 р. було споруджено найвищий на той час 10 поверховий будинок Гінзбурга. До початку Другої світової війни вищих будинків в Україні не будували. В 20-х роках висотне будівництво у 4 – 5 поверхів мало епізодичний характер. Масова забудова цього періоду була одноповерхова. В 30-х роках, крім простих індивідуальних будинків та бараків, у центральній частині міста будували переважно 3 – 4 поверхові будинки. Житлові будинки вище п'яти поверхів були для України винятком. Це при тому, що в Нью-Йорку який називали містом хмарочосів, середня поверховість забудови становила 4,7 поверхів. У середині 30-х років середня поверховість Харкова складала 2,5 поверхів, зберігалися цілі райони одноповерхової забудови¹⁰. Наприклад, у Києві на початок 30-х років нараховувалося 26491 житловий будинок, із яких більше 15 тис. були одноповерхові дерев'яні споруди, а також невелика кількість кам'яних та змішаних будинків¹¹.

Українські міста, що активно розширювалися в роки індустріалізації, також залишалися переважно одноповерховими. Одноповерхова забудова переважала в містах-лідерах за темпами урбанізації – Сталіно, Горлівці, Луганську. За даними 1935 р. Дніпропетровськ нараховував 21320 житлових будинків, із них – 87% одноповерхових, 9,6% – двоповерхових, 2,7% – трьох та більше поверхових¹².

Українські міста, на відміну від європейських, мали чітку структуру добового часу, пов'язану зі змінами дня і ночі. Незважаючи на появу газового, а пізніше електричного освітлення, міське життя в нічну пору завмирало. Яскравих електричних вивісок не існувало, будинки, як правило, були обнесені міцними парканами, наглухо зачинялися на ніч. Електричне освітлення вулиць практикувалося у великих містах й переважно в їх центральній частині. Ліхтарі встановлювали через 100 – 160 м., а іноді й лише одну світлоточку, що освітлювала вуличний перехід, площу чи міст. Для жителів околиць світло на нічних вулицях було в диковину. Як написав до Харківської міськради один житель околиці міста в 1924 р., "установка стовпового електричного ліхтаря поблизу кладки через річку Н (нерозбірливо. – М.Б.) по Клементіївській вулиці місцевими мешканцями було сприйнято із захватом"¹³.

Обличчя українських міст в 20-х роках майже не змінилося у порівнянні з початком ХХ ст. Їх архітектура була побудована на ансамблевих композиціях минулих епох – класицизму, модернізму, українського стилю. Таким чином, втілення ідей конструктивізму гальмувалося і наявністю вже сформованого житлового середовища міст України. Велике, дороге та технологічне будівництво можна було вести лише в таких містах як Харків, Київ, Одеса, що мали значний масив історичної забудови. Представники конструктивізму активно критикували ансамблеве мислення при проектуванні нових споруд. Вони вважали, що спроби створити архітектурний ансамбль є лише намаганням протягнути старі архітектурні форми¹⁴. Для прихильників цієї течії потрібно було багато вільного простору, щоб створити геть нову архітектуру.

Майже жоден із задумів конструктивістів не було втілено у життя в повному обсязі, а фрагментарні частини нової міської забудови не могли створити цілісної картини нового міста й перетворювалися на її протилежність. Особливо, якщо будинок у конструктивістському стилі будували в щільній історичній забудові. Наприклад, у Харкові експерименти в такому проектуванні розпочалися раніше ніж в інших містах, тому в окремих випадках було створено завершені комплекси, в яких ідеї функціоналістів знайшли своє повне втілення¹⁵. Хоча кращий зразок ранньої радянської архітектури, харківський поштамт, різко виділявся на фоні завершеного ансамблю Привокзальної площі, чим вносив дисонанс у загальне сприйняття міського ландшафту¹⁶. В Києві, де такі стильові прийоми мали одиничний характер, їх сприйняття простою громадськістю значно утруднювалося. Наприклад, один з кращих зразків ідей конструктивістів в Україні кінотеатр "Жовтень", як пише М.Холостенко, не сприймався городянами, які навіть з гумором стверджували, що будівельники просто переплутали креслення й побудували його фасадом у двір¹⁷. Багато будинків того періоду втрачали також свою цілісну

форму внаслідок типової тогочасної хвороби будівництва – надзвичайно низької якості робіт, незавершеності багатьох з них та економії в ході виконання замовлення¹⁸. А про вигляд житлових будинків кооперативу "Новий побут" у Харкові писали таке: "на брудному пустирі стоять п'ять будинків. Вузькі і довгі вони скидаються на високі паротяги, залишені на задньому плані залізниці для довготермінового ремонту"¹⁹.

Масове будівництво відбувалося переважно за типовими стандартними проектами. Визначити їх стильову приналежність досить непросто, однак загальна картина цього масового явища цілком ясна. Дешево стандартне масове будівництво першої п'ятирічки проводилося часто без плану та прив'язки до місцевості. Багато поселень були так погано сплановані, що нове будівництво просто не помічалось. Нові 2 – 3 поверхові будинки стандартного типу в Донбасі у першій половині 30-х років не були пристосовані до стилю звичного для їх мешканців життя. Ці будинки не мали обслуговуючих приміщень – туалетів, ванних кімнат, комор тощо. Отже, частину домового простору жителі поширювали на подвір'я. Ось як описував шахтарські містечка сучасник: "велике капітальне будівництво в Рутченково так розкидано на території селища, що можна об'їхати його все і не помітити будівництва. А як би воно велося по плану, й при тому було зосереджено на центральних ділянках, Рутченково б мало зовсім міське обличчя. Макіївка – селище, що забудовано гарними будинками, але які стоять окремо й з усіх сторін оточені туалетами, на шахті Софія гуртожитки забудовані навкруги рундуками, бараками, парканами, прибудовами. Навколо нових будинків як правило виростають хліви, свинарники туалети, літні кухні"²⁰.

Стосовно фасадів цих приміщень В.Унгерн писав: "вони нудні й неприємні,...На всі ці дерев'яні будівлі так і проситься вивіска "питейное заведение", або "заезжий двор", або "гостиница с номерами для приезжающих", ... за стінами якого ховалося щось до болю нікчемне, вбоге та безпорадне. Не кращі й цегляні, казенного типу "губернських пересильних", або "казарми Н-ського піхотного батальйону" – двох і трьох поверхові будівлі... Крім того, українські фасади (але українські не типом, а місцем виробництва) відрізняються від московських своєю простою, спокійною і зрозумілою обробкою"²¹. Простота та економічність вилилися у відсутність привабливого зовнішнього декорування, а житлове середовище набувало спотворених рис. Пізніше цей стиль не називали інакше як коробковою архітектурою. Про нові будинки в Горлівці, збудовані на початку 30-х років, писали, що "зовнішнє оформлення фасадів дуже бідне. Як із сторони фасаду так і двору будинок виглядає як коробка"²².

Зміна стилю в забудові міст Радянської України на початку 30-х років й до сьогодні викликає багато полеміки в спеціальній літературі. Більшість науковців погоджуються, що стильова трансформація була наслідком перевороту в ідеологічно-міфологічному просторі тоталітарної культури. Як висловився Б.Черкес, конкурсні проекти 30-х років засвідчили прагнення архітекторів візуалізувати доступними засобами головні міфи нової радянської ідентичності²³.

Саме трактування "соціалістичного реалізму" як методу в архітектурній творчості мало що могло сказати архітекторам, перед якими стояли цілком приземлені практичні завдання. С.Іванов так описав процес пошуку ідентичності в радянській архітектурі: "за всією тріскотнею цих визначень, чітко сформульованих та офіційно санкціонованих, не було нічого конкретного. На перший погляд від архітектора вимагали лише політичної лояльності. Теоретично це навіть залишало місце для певного естетичного плюралізму. Однак на практиці вже до середини 30-х років в СРСР сформувався специфічний творчий стиль, що являвся дзеркальним відображенням моноідеологічної концепції суспільства"²⁴. Головними засобами архітектурної виразності стали ієрархія та субординація всієї композиції міста²⁵.

В нових кварталах радянських "соцмістечок" щільність забудови зменшувалася. В таких містах, як Сталіно, Краматорськ, Кривий Ріг центральні квартали забудовували 2 – 4 поверховими будинками, перед якими облаштовували невеликі сквери. Наприклад, центральна частина Донецька забудовувалася 2 – 3 поверховими будинками, рідше – 4 – 5 поверховими, ширина вулиць складала 25 – 40 м., бульварів – 50 – 70 м²⁶. Така просторова композиція вулиці гармонійно сприймалася мешканцями. Подібна схема забудови, як вважають сучасні українські архітектори, формує найбільш гармонійне середовище для людини: "в невеликих історично сформованих містах, де переважає 2 – 3 поверхова забудова, сконцентровані історичні пам'ятки, сакральні споруди тощо, зменшений масштаб кварталу, наявність невеликих

площ, переважно пішохідних вулиць. Все це разом створювало позитивний соціально-психологічний і естетичний ефект, сприяло органічному поєднанню людини і міського середовища²⁷.

У цілому лише окремі житлові масиви в історичних містах Харкові та Києві були створені на основі нової архітектури. Наприклад, в Одесі загальним недоліком визнавали розкиданість нового будівництва по всьому місту. Це пояснювалося тим, що використовувалися тільки пустирі. Таке розпилення будівництва не дозволяло створювати компактні, архітектурно завершені райони²⁸.

Важливим елементом архітектурного обличчя будь якого міста є його колористика – гармонійне використання кольорів та відтінків при оформленні фасадів будинків. Так, у промислових містах на Сході та Півдні України в 30-х роках широко вживали теплі, яскраві відтінки. Наприклад, характерною особливістю житлових будинків у центрі Донецька було використання білих та жовтуватих кольорів при фарбуванні фасадів, які в поєднанні із світлими колонами та рустовим (грубо обтесаним або опуклим з лицьової сторони камінням. – М.Б.) обрамленням сходових клітин створювали мажорний колорит²⁹. А в Харкові фасад великого житлового будинку на 300 квартир планували обробити штукатуркою з крупним зерном із додаванням товченого мармуру й пофарбувати у жовто-палевий колір³⁰. На сонячних променах споруда виблискувала, викликала позитивні емоції.

Лише в Києві у районі Липок широко використовували сірий тон штукатурки із рустом в оформленні фасадів житлових будинків для партійної та радянської еліти. Перший поверх, як правило, декорувався гранітом або імітацією дикого каменю. Загалом, одноколірні, суворі та неприступні фасади житлових будинків у районі Київських Липок, немов романські замки середньовіччя справляли суперечливе враження³¹. В інших містах конструктивістське оформлення фасадів у сірих тонах, що нагадували необроблений бетон, перефарбовували у яскраві, теплі кольори³².

Архітектурне обличчя міста також визначалося масивами зелених насаджень. Низький рівень благоустрою громадської частини міст компенсувався великою кількістю зелені. Українські міста як би потопали у зелені. Звичайно, в центральних районах великих міст – Києва, Харкова, Одеси вулиці майже зовсім не мали зелених насаджень. Лише на запроектованих алеях та бульварах для піших прогулянок людей, висаджували дерева різних порід. Як і в XIX ст., коли в зонах відпочинку існували парки, що ставали улюбленим місцем відпочинку вишуканої міської публіки. Парки та сквери у той час закладали приватні особи або міська влада. У зонах відпочинку облаштовували альтанки, літні естради, водойми, встановлювали скульптури. Оскільки ціни на землю в містах росли швидко, то сквери й парки поступалися місцем дохідним будинкам та магазинам.

У роки війни та революції громадські парки постраждали найбільше. Під час паливної кризи дерева були вирубані мешканцями на паливо. На початку 20-х років кількість зелених насаджень у містах України різко скоротилася. Багато парків, що нещодавно були окрасою міста, було знищено. Парк Шато де Фльор, що розташовувався у центрі Києва перетворився на запущений, дикий масив, куди городяни побоювалися заходити навіть вдень. Колись улюблене місце відпочинку киян облюбували злодії, безпритульні, які рили нори на схилах Дніпра й там проживали. Чудовий парк XIX ст. у центрі Дніпропетровська з озером, що існував із середини XIX ст. з дубами, каштанами, липами та фруктовими деревами, на початку 20-х років перетворився на заболочену низину, зарослу бур'яном та дикосієм із звалищем сміття посередині³³.

В 20-х роках XX ст. відсоток зелених насаджень в містах України був незначним. Могло скластися враження, що українські міста геть позбавлені зелені, але насправді дерев та кущів у системі міської забудови було немало. Це напряду пов'язувалося із особливістю житлового фонду тогочасних міст України. Більшість домоволодінь мала глухі паркани, які захищали необхідні для підтримання життєдіяльності мешканців льохи, сараї, приміщення для тварин, лідники тощо. А внутрішня частина майже кожного домоволодіння засаджувалася плодовими деревами і кущами, які давали тінь та затишок для мешканців будинків, поповнювали їх харчовий раціон. У Харкові в 1925 р. в межах міста нараховувалося 520 десятин під фруктовими садами. У них росло до 1,5 тис. фруктових дерев³⁴.

В невеликих містечках, зокрема на Сході України, в зоні одноповерхової забудови між вулицею і будівлею влаштовували палісадник, де висаджували дерева й кущі, що було принесено селянською традицією розташування хати відносно вулиці³⁵.

Невеликі міста із населенням до 100 тис. чоловік також мали свої особливості. У багатьох з них міський пейзаж плавно перетікав у сільську ідилію. Міста були оточені та тісно зв'язані із великими масивами земель сільськогосподарського призначення. В Черкасах у 1926 – 1927 рр. з 3277 десятин загальної площі міста дещо більше однієї тисячі десятин займали будинки, вулиці, проїзди, площі та вокзал, а всю іншу землю – сіножаті, городи, рілля, фруктові сади, левади тощо³⁶. Загалом, у 20-х роках кількість зелених насаджень в містах залежала не стільки від волі влади, скільки від господарської діяльності самого населення. Широки масиви зелені відігравали не тільки естетичну роль у міському пейзажі, але й економічну.

На початку 30-х років міський ландшафт набуває нових рис. При проектуванні нових міст або реконструкції старих кварталів українські архітектори планували не менше 10% від площі кварталу під зелені насадження. Однак у реальності на початок 1931 р. відсоток зелених насаджень громадського користування в містах залишався незначним. Усього по Україні під парки і сквери відводилося лише 2,3% забудованої території³⁷. Найбільш активно парки почали створюватися у нових містах – Запоріжжі, Сталіно. Висаджували дерева, як правило, добровольці – студенти, учні, робітники, переважно на суботниках та недільниках, приурочених до святкових дат.

У другій половині 30-х років у великих містах озеленення було поставлено на професійну основу. Спеціально створені організації займалися розведенням та висадкою декоративних рослин у парках та скверах. В 1935 – 1937 рр. у Києві висаджено 116000 саджанців, на Батиєвій горі збудовано розсадник для їх вирощування та розарій. Щорічно в парках, садах, на вулицях висаджували близько 8 млн. квітів³⁸.

Парки огороджували, що сприяло збереженню насаджень, на входах до них будували балюстради або арки в стилі класицизму. Більшість парків мала театральні приміщення, кіно-театри, майданчики, атракціони та інше устаткування для проведення культурного відпочинку громади³⁹. Так, у Києві в 1935 р. було відкрито спеціальну майстерню по виготовленню скульптур, скульптурних груп та ваз для оформлення міських парків⁴⁰. У майстерні виготовляли композиції як на сучасну тематику, так і за античними зразками. Було створено цілу низку стандартних фігур і композицій, які прикрашали міські парки і сквери, найчастіше у вигляді ваз та урн античної форми.

Наприкінці 30-х років зелені насадження значно збагатили антропогенний ландшафт українського урбанізованого середовища. Найбільше їх було в Запоріжжі – майже 29 м² на одного мешканця. В 1929 р. у Києві нараховувалося 600 га парків та скверів або 10 м.² зелених насаджень на одного киянина⁴¹.

Міста України в 20-х роках зберігали багато патріархальних рис, що сприяло гармонізації стосунків людини із оточуючим середовищем. Цьому сприяла значна кількість зелені, широкі вулиці, переважно пішохідні, відсутність інтенсивного руху та головне, малоповерхова забудова. Крім того, багато будинків, особливо у малих містах, де мешкала більшість населення, за своєю архітектурною композицією нагадували традиційне житло.

Специфічне відчуття простору, що запропонували громадськості на хвилі захоплення функціоналізмом українські архітектори-конструктивісти, суперечило усталеному образу міста. Незважаючи на масове захоплення цим напрямком, нові будинки, що зводилися окремо без дотримання ансамблевих принципів забудови, не змогли вписатися в існуюче архітектурне оточення. Реалізації конструктивістської утопії у межах "соцмістечок" завадили також економічні труднощі та трансформація естетичного ідеалу.

Центр топосу став втіленням у камені ідентичності сталінського режиму, що виражалось у гіпертрофованій величч та гігантоманії. Однак у своїх експериментах радянські архітектори вийшли за межі гармонії – головного принципу архітектури. Відповідно, центральна частина міста перестала сприйматися пересічним громадянином.

У той же час забудова невеликих та "другорядних" в тоталітарній культурі міст чи кварталів зберігала прийнятний масштаб, була насичена зеленню та різнобарвною гаммою фасадів, дахів, декоративних елементів тощо. Малоповерхова забудова, широкі вулиці та багато зелені створювали інтимне відчуття міста, кварталу, дому, що є основою гармонійного розвитку урбанізованого середовища.

- ¹ Культура города: проблемы качества городской среды / Сб. науч. трудов НИИ культуры. – М., 1986. – С. 96.
- ² Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. – К., 1971. – 264 с.; Головка Г. Архитектура советской Украины. – М., 1973. – 158 с.; Алферов И., Антонов В., Любарский Р. Формирование городской среды (на примере Харькова). – М., 1977. – 104 с.; Чепелик В. Народні традиції в архітектурі Києва 1920 – 1940-х років // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 2. – С. 28 – 36.; Ясиевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков. – К., 1988. – 184 с.
- ³ Шубович С. Архитектурная композиция в свете мифопоетики. – Харьков, 1999. – 636 с.; Иванов С. Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма. Философско-эстетический анализ. – К., 2001. – 168 с.; Лінда С. Присутність історії в архітектурі радянської і пострадянської України // Вісник національного університету "Львівська політехніка". Архітектура. – Л., 2003. – Вип. 486. – С. 117 – 126.; Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора архітектури. – К., 2006. – 402 с.
- ⁴ Посацький Б. Простір міста і міська культура (на зламі XX-XXI ст.) – Львів, , 2007. – 207 с.
- ⁵ Лейбфрейд А. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе.– Харьков, 2004. – С. 270.
- ⁶ Малиновський О. З щоденників // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 10. – С. 84.
- ⁷ Чепелик В. Морфологічні особливості українського архітектурного модерну початку XX ст. // Архітектурна спадщина України. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 137.
- ⁸ Хоменко А. Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения) – М, 1980. – С.74.
- ⁹ Ясиевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX века. – К., 1988. – С. 108.
- ¹⁰ Эйнгорн А. Социалистическая реконструкция Харкова // Социалистический город. – 1935. – №10 – С. 11.
- ¹¹ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.Р. 11. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 106.
- ¹² Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6685. – Арк. 59.
- ¹³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 408. – Оп. 2. – Спр. 532. – Арк. 11.
- ¹⁴ Лоповок Л. К вопросу об архитектурном ансамбле города // Зодчество. – 1930. – № 5 – 6. С. 81.
- ¹⁵ Гончаренко М. Практика реконструктивних робіт в Україні 1930-х років // Архітектурна спадщина України. – 1994. – Вип. I.
- ¹⁶ Касьянов А. Харьков. – М., 1949. – С. 18.
- ¹⁷ Холостенко Н. Проти спрощеного схематизму – за радісну архітектуру будованого соціалізму // Соціалістичний Київ – 1933. – № 3. – С. 12.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Ал.Ф. Чи новий побут у "Новому побуті"? // За новий побут. – 1935. – № 7 (25 квітня).
- ²⁰ Петухов С. Планировка и застройка шахтных поселков Донбасса // Социалистический Донбасс. – 1938. – № 66 (21 марта).
- ²¹ Унгерн В. Типові проекти // Зодчество. – 1934. – № 5 – 6. – С. 89.
- ²² Как не надо строить // Кочегарка. – 1934. – № 47 (2 февраля).
- ²³ Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації. – Дис... доктора архітектури – К., 2006. – С. 89.
- ²⁴ Иванов С. Там само. – С. 92.
- ²⁵ Черкес Б. Вказ. праця. – С.89.
- ²⁶ Донецк. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1982. – С. 33.
- ²⁷ Сабан Ю. Композиція ландшафту і організація забудови міста // Вісник національного університету "Львівська політехніка". Архітектура. – 1992. – Вип. 375. – С. 141.
- ²⁸ Безчастнов М. Старая и новая Одесса // Архитектурная газета. – 1938. – № 4 (18 января).
- ²⁹ Донецк. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1982. – С.42.
- ³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 539. – Оп.10. – Спр.1185. – Арк. 24 – 25.
- ³¹ Ладан Т. Принципи архітектурно-планувальних рішень житлових будинків 30-х рр. XX ст. в м. Києві та їх використання в сучасній практиці проектування. – Дис... канд. архітектури. – К., 2002. – С. 107.
- ³² Ропо А. Новая Горловка // Социалистический город. – 1935. – № 4. – С. 15.

- ³³ ЦДАВОВУ України. – Ф.Р. 5. – Спр. 2567. – Арк. 80.
- ³⁴ ЦДАВОВУ Україна. – Ф.5. – Оп.2. – Спр. 2567. – Арк. 308.
- ³⁵ Приходько М.П. Житло робітників Донбасу (Процес виникнення і розвитку робітничих поселень). – К., 1964 – С. 19.
- ³⁶ ЦДАВОВУ Україна. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2567. – Арк. 475.
- ³⁷ ЦДАВОВУ України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 25.
- ³⁸ ДАК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 8472. – Арк. 19.
- ³⁹ Там само. – Арк. 20.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 7283. – Арк. 346.
- ⁴¹ Історія Києва в 3-х томах. – Т.3. Кн. 1. – К., 1987. – С. 255.

В статье рассматривается городская среда и ее влияние на формирование городской культуры в Украинской Советской Республике.

Ключевые слова: город, городское население, архитектура, ландшафт, трансформация, городская среда.

The article examines space of the urban environment and its influence on forming of city culture in the Ukrainian Soviet Republic.

Key words: city, urban population, architecture, landscape, transformation, urban environment.